

MITTELEUROPÄISCHE BRONZEZEIT. BEITRÄGE ZUR ARCHÄOLOGIE UND GESCHICHTE, pod red. W. Coblenza i F. Horsta. Berlin 1978, ss. 326 + tabela chronologiczna.

Staraniem Grupy Pra- i Wczesnohistorycznej Towarzystwa Historyków NRD („Historiker-Gesellschaft der DDR”) oraz Landesmuseum für Vorgeschichte w Dreźnie zorganizowano konferencję roboczą w dniach 24-26 kwietnia 1975 r., poświęconą problematyce epoki brązu w Europie Środkowej¹. Tak przyjęta tematyka konferencji stała się forum do przedstawienia licznych referatów, dotyczących szeregu zagadnień ogólnych, prezentujących rolę kręgu egejskiego, jak również związanych z procesem rozwojowym społeczności środkowoeuropejskich w epoce brązu na szerokim tle porównawczym Europy i Azji Zachodniej, a także bardziej szczegółowych kwestii, tyjących się podziału terytorialnego, problematyki kulturowo-osadniczej, podstaw periodyzacji i datowania, kwestii wierzeniowych itp. I choć intencją organizatorów była szeroko pojęta popularyzacja dotychczasowych osiągnięć w tym zakresie, konferencja ta dostarczyła specjalistom szeregu ważnych, nowych spostrzeżeń.

Otrzymujemy w wydawnictwie *Mitteleuropäische Bronzezeit* publikację zdecydowanej większości przedstawionych wówczas referatów; nie zostały w nim wydrukowane wystąpienia m.in. G. Billiga o metalurgii i wymianie czy G. Behm-Blanciego o odkryciach w Kyffhäuser. Artykuły zawarte w tym tomie omawiam nie w porządku ich publikacji, lecz wyraźnie zaznaczonymi zagadnieniami.

Pierwsza grupa publikowanych prac poświęcona jest znaczeniu w epoce brązu wschodniej strefy Morza Śródziemnego, głównie kręgu egejskiego i jego roli dla innych regionów Europy w tym okresie. H. Klengel w artykule pt. „Vordersien und Ägäis. Ein Überblick über den bronzezeitlichen Handel” (s. 5-25) zajął się przede wszystkim kwestią rozwoju handlu, zwłaszcza morskiego, we wschodniej strefie Morza Śródziemnego. Rozwój egejskiego kręgu cywilizacyjnego w IV/III do końca II tysiąclecia p.n.e. pozostawał w ścisłym powiązaniu z nurtem rozwojowym Bliskiego Wschodu, tak w zakresie kulturowym, jak zwłaszcza gospodarczym. Włączenie w III tysiącleciu w sieć rozgałęzionych szlaków handlowych, przebiegających od Krety poprzez Cypr, Mezopotamię i Iran lub Zatokę Perską aż ku dolinie Indusu (s. 8 ryc. 1 — mapa), odbiło się wyraźnie we wspomnianej części basenu śródziemnomorskiego, ale w orbicie jego bezpośrednich oddziaływań, zwłaszcza kulturowych, krąg egejski znalazł się dopiero w początku II tysiąclecia, osiągając w jego połowie swój punkt szczytowy. Szczególnie wyraźnie jest to uchwytnie na przykładzie handlu surowcem miedzianym, cyną i brązem, a także gotowymi wytworami z kolorowych metali, jak również na podstawie znacznego rozprzestrzenienia się w tej strefie ceramiki mykeńskiej (s. 21 ryc. 8 — mapa; uwaga na legendę do niej, gdyż przesunięto w niej numerację i zamiast 1-3 winno być 2-4). W kontekście tego handlu oraz wzrostu znaczenia kręgu cywilizacji egejskiej rozpatrywać należy zjawisko oddziaływań ku Północy, czego H. Klengel nie porusza, a co obserwujemy wyraźnie w obrębie Kotliny Karpackiej², i to zarówno w postaci wymiany,

¹ Przebieg obrad omówił B. Gediga, 8 Sesja Towarzystwa Historyków Niemieckiej Republiki Demokratycznej Grupy Pra- i Wczesnohistorycznej, „Archeologia Polski”, t. 22: 1977, s. 252-254.

² Zob. np. J. Bouzek, *The Aegean and Central Europe. An Introduction to the Study of Cultural Interrelations 1600-1300 BC.*, „Památky archeologické”, t. 57: 1966, s. 242 nn.; J. Vladár — A. Bartoněk, *Zu den Beziehungen des ägäischen, balkanischen und karpatischen Raumes in der mittleren Bronzezeit und die kulturelle Ausstrahlung der ägäischen Schriften in die Nachbarländer*, „Slovenská archeológia”, t. 25: 1977, s. 371 nn.

jak i oddziaływań kulturowych, a także przeniesienia niektórych zdobyczy z zakresu kultury materialnej, m.in. technologii brązowniczych, architektury i urbanistyki, a zapewne i ze sfery wierzeniowej. Wyjaśnienie ich w odniesieniu do środkowej Europy przede wszystkim popytem na bursztyn, a w związku z tym rozwinieciem wymiany pod tym przede wszystkim kątem wydaje się uproszczeniem³. To efektywne tworzywo stanowiło tylko jeden z elementów ówczesnego handlu Południa z Północą, tyle że dobrze uchwytnego w znaleziskach archeologicznych. Przypomnimy tu zwłaszcza o dużym zapotrzebowaniu na cynę i jej poważnym niedoborze we wschodniej części basenu śródziemnomorskiego, na którego handlu bazowała m.in. ważna faktoria w Troi.

Ścisłe nawiązanie do poprzedniego tematu stanowi opracowanie J. Bouzka („Östlicher Mittelmeerraum und Mitteleuropa. Die bronzezeitlichen Beziehungen auf Grund der archäologischen Quellen”, s. 47-56), w którym zawarł on uwagi dotyczące również i wczesnej epoki żelaza. W kontekście powiązań między Północą a Południem istotne są — wg niego — rozpowszechnienie technologii produkcji i przetwórczości brązu oraz wykształcenie się pierwszych wczesnobrązowych kultur, których pojawienie się w środkowej Europie było konsekwencją kontaktów z Azją Zachodnią, a pośrednio i ze światem mykeńskim. Odzwierciedliło się to wyraźnie zwłaszcza w obrębie kultur Wietenberg, Otomani i Mad'arovce oraz im pokrewnych z innych części Kotliny Karpackiej, a także z obrębu dzisiejszej Jugosławii.

Trudno jednak zgodzić się z twierdzeniem autora, że „der baltische Bernstein wurde wohl vor allem über England und Südfrankreich (podkreślenie moje — Z.B.) in die Ägäis transportiert; vielleicht nahm er aber auch nach andere Wege” (s. 49) i przytacza na s. 50 (ryc. 1) mapkę szlaków oraz znalezisk. Określenie „bursztyn bałtycki” nie jest tu ściśle, gdyż dotyczy może zarówno tego surowca z Jutlandii, jak i z rejonu Sambii. Zakwestionować tu wypadnie przedstawioną przez tego badacza rekonstrukcję szlaku w fazie istnienia grobów szybowych kręgu mykeńskiego, odtworzonego m.in. na podstawie skupiska znalezisk bursztynowych w pld. Anglii, jednego (!) u ujścia Rodanu i znalezisk z Peloponezu, przy całkowitym pominięciu podobnego skupiska w rozległej strefie nad górnymi dorzecziami Renu i Dunaju (s. 50 ryc. 1 — mapa). Morski handel w połowie II tysiąclecia p.n.e. był ściśle uwarunkowany charakterem żeglugi, w owych czasach wyłącznie przybrzeżnej; stąd szlak ten nie mógł więc przecinać Morza Śródziemnego otwartymi wodami z dala nawet od Sardynii i Sycylii. Wielką rolę, aż do upadku cywilizacji mykeńskiej, przypisuje się zwłaszcza szlakom biegnącym z Północy przez Alpy (m.in. rejon Val Camonica w pld. Italii) i dalej od ujścia Padu wschodnimi wybrzeżami Adriatyku⁴. O tego typu szlakach wymiany głównie metalami kolorowymi w okresie 1600-800 p.n.e. pisze zresztą w omawianym przeze mnie wydawnictwie G. Bockisch (s. 38-39).

Coraz też wyraźniej rysują się powiązania południowo-wschodnich wybrzeży Bałtyku *via* Kotliny Karpackiej z Południem, czego wspomniana mapa nie rejestruje. Dla wczesnej epoki żelaza przyjmuje ona tylko szlaki Łaba—Dunaj oraz drugi wzdłuż Odry, który w zakresie przypisywanego mu znaczenia na odcinku

³ Zob. M. Gimbutas, *Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe*, Paris—the Hague—London 1965, s. 389 nn.; R. C. A. Rottländer, *Der Bernstein und seine Bedeutung in der Ur- und Frühgeschichte*, „Acta Praehistorica et Archaeologica”, R. 1973 (1975), nr 4, s. 11 nn.

⁴ Zob. opracowaną przeze mnie mapę szlaków handlowych w Europie w XIV-XIII w. p.n.e. [w:] *Europa pradziejowa i starożytna*, Warszawa 1980, mapa 26 a.

północnym jest znacznie przeceniany, a nie uwzględnia przebiegającego przez ziemie polskie z rejonu ujścia Wisły ku Bramie Morawskiej⁵.

J. Bouzek w omawianym artykule zwraca uwagę na dwa jeszcze fakty, które bezpośrednio przed XIII/XII w. p.n.e. wpływały na kształtowanie się wspomnianych powiązań: na zmiany klimatyczne, rzutujące na charakter ówczesnej gospodarki (wysunięcie się na pierwszy plan hodowli), oraz na poważne przesunięcia ludnościowe z Północy, a także w obrębie Azji Zachodniej. W związku z tymi ostatnimi podkreśla szeroki zasięg występowania w obrębie ówczesnej Europy zarówno mieczy z rękojeścią jęczyczkowatą (typ II a Sprockhoffa i odmiany, zob. s. 52 ryc. 2 — mapa), jak i uzbrojenia ochronnego (hełmy, nagolenniki etc., zob. s. 53 ryc. 3 — mapa), do którego dołączyłbym jeszcze i tarcze, szeroko używane już w kręgu cywilizacji mykańskiej przed latami 1200 p.n.e.⁶, a także wskazuje na rozpowszechnienie się rozmaitych typów zapinek brązowych, zwłaszcza tzw. Violinbogenfibeln i ich odmian (s. 54 ryc. 4 — mapa). Znaleźiska tego typu w obrębie kultury pól popielnicowych (wczesna faza) rysują się znacznie słabiej, ale są one tam reprezentowane przez coraz liczniejsze znaleźiska.

Problematyce społeczno-gospodarczej obszaru egejskiego poświęcony był artykuł G. Bockisch („Sozialökonomische Probleme der ausgehenden Bronzezeit im ägäischen Raum”, s. 31-46). Autorka ta, opierając się — prócz znaleźisk archeologicznych — zwłaszcza na materiale epigraficznym (tabliczki z pismem linearnym B i tzw. tabliczki E), a także na eposach Homera i przekazie Herodota, omówiła w nim pokrótce ówczesną gospodarkę kręgu mykańskiej kultury na tle tamtejszej struktury społeczno-organizacyjnej. Ustalenia te mogą okazać się bardzo istotne i dla podobnych rekonstrukcji organizacji wewnętrznej i wielkości grup w środkowej Europie, w tym zwłaszcza w Kotlinie Karpackiej (tamtejsze wielkie osiedla obronne o regularnych założeniach architektoniczno-urbanistycznych, bogato wyposażone groby kurhanowe m.in. kultury Čaka i inne)⁷. Zwróciła ona też uwagę na ważną rolę szlaków tzw. bursztynowych w sprowadzaniu w ciągu II tysiąclecia p.n.e. cyny, m.in. z Czech oraz Vogtlandu, a zwłaszcza szlaku biegnącego Łabą ku Północy, m.in. ku Wyspom Brytyjskim. Jest to więc stanowisko odmienne od przedstawionego powyżej, reprezentowanego przez J. Bouzka. Podkreśla też ona ważną rolę wydarzeń w XIII i XII w. p.n.e., m.in. w rozpowszechnieniu uzbrojenia wyraźnie południowej proveniencji w obrębie kultury pól popielnicowych w jej wczesnej fazie, oraz znaczenie takiego uzbrojenia dla warstwy arystokratycznej wymienionej kultury.

Do tej samej grupy prac zaliczyć też należy artykuł K.-H. Otto („Die historische Bedeutung der mittleren und jüngeren Bronzezeit”, s. 57-69), w którym autor zawarł ogólne uwagi dotyczące rozwoju obszarów środkowoeuropejskich (kultury wczesnobrązowe oraz ugrupowania kultury pól popielnicowych), w kontekście przeobrażeń i powiązań ze wschodnią strefą śródziemnomorską. Podkreśla on, że inny charakter miały tego typu powiązania we wcześniejszych fazach epoki brązu niż podobne w okresie trwania „Urnenfelderkultur”, w tym i kultury łuzyckiej. Uwagi te jednak, prócz podsumowania dotychczasowych spostrzeżeń w tym

⁵ M.in. T. Malinowski, *Über den Bernsteinhandel zwischen den südöstlichen baltischen Ufergebieten und dem Süden Europas in der frühen Eisenzeit*, „Praehistorische Zeitschrift”, t. 46: 1971, s. 102 nn., oraz s. 109 ryc. 1 — mapa ówczesnych szlaków.

⁶ Np. Z. Bukowski, *Studies on the Oldest Shields in Europe*, „Archeologia”, t. 22: 1971 (1972), s. 43 nn.

⁷ Z. Bukowski, *Studia nad południowym i południowo-wschodnim pograniczem kultury łuzyckiej*, Wrocław—Warszawa—Kraków 1969, s. 210 nn.; tamże przedstawienie szczegółów tego zagadnienia i znaleźisk oraz starsza literatura.

zakresie, nie wnoszą niestety nowych elementów poznawczych i bazują na starszej literaturze przedmiotu.

Istotne są natomiast uwagi H. Quitty („Radiokarbondaten und die Zeitstellung der «verbrannten Stadt» von Troja”, s. 27-30), które badacz ten w szerszej formie opublikował zamierza na innym miejscu. Zwraca on uwagę na konieczność uwzględnienia kalibrowania dat C_{14} dla III-II tysiąclecia p.n.e., m.in. w związku z dotychczasowymi ustaleniami chronologicznymi dla końcowej fazy Troi II; wymagają one przesunięcia z lat 1700/1800 do okresu między 2400 a 2100 czasu istnienia fazy II tego ważnego ośrodka handlowego. Podobne korekty uzyskano dla zespołów egejsko-anatolijskich oraz fazy wczesnodynastycznej w Mezopotamii. Mają one istotne znaczenie przy określaniu datowania znalezisk i zjawisk również i z innych regionów Europy. Przypomnieć należy, że problemowi kalibrowania dat C_{14} literatura polska poświęciła odrębny artykuł⁸. Na marginesie zwracamy tu uwagę na błąd drukarski w tytule tego artykułu: zamiast „Radiokarbondaten” jest „Radio-karbonaten”.

W wyżej omawianych opracowaniach G. Bockisch (s. 40) i K.-H. Otto (s. 66 n.) znajdujemy stwierdzenie, iż w wydarzeniach w XIII-XII w. p.n.e., znanych pod mianem „wędrówki lub ekspansji doryjskiej”, brały udział plemiona Traków i Ilirów. Wypadnie się tu ustosunkować do tego rodzaju sformułowania, mając na uwadze fakt, że pierwsze przekazy pisane dotyczące Traków są pochodzenia greckiego i datowane najwcześniej na VIII w. p.n.e. Wspominające zaś Ilirów są nawet nieco późniejsze, przy czym w odniesieniu do tych ostatnich jugosłowiańscy badacze wypowiedzieli się wyraźnie, iż z wykształceniem się tego etnosu liczyć się należy dopiero u schyłku epoki brązu⁹. Zwracają oni też uwagę na fakt wyraźnego zniszczenia szeregu osiedli warownych i skupisk osadniczych w pld. Węgrzech oraz w Macedonii¹⁰ i na terenie Albanii, przy czym wypadki te datują na XIV-XII w. p.n.e., łącząc się z wydarzeniami militarnymi, mającymi wówczas miejsce w obrębie Bałkanów. Dopiero po tych zdarzeniach przyjmują wykształcenie się zespołów kulturowych, w odniesieniu do których uznają ich iliryski (lub jeszcze prailiryski) charakter etniczny, m.in. kultury Glasinac. Niektórzy badacze dopuszczają jednak możliwość udziału plemion iliryskich we wspomnianej inwazji, przy czym pod tym terminem rozumieć należy nie Ilirów w ścisłym tego słowa znaczeniu, lecz autochtoniczną ludność zachodnich Bałkanów, która stała się częścią składową wykształcających się nieco później właściwych Ilirów¹¹.

Inaczej natomiast wypadnie rozpatrzyć problem udziału plemion pra- czy prototrackich, zwłaszcza że na obszarze późniejszej Tracji historycznej substrat ję-

⁸ Zob. L. Paderewska, *Korygowanie chronologii C_{14} metodą dendrochronologiczną (stan badań)*, „Archeologia Polski”, t. 22: 1977, s. 263 nn.; tamże dalsza literatura oraz diagramy.

⁹ Zob. A. Benac, *Prediliri, Protoiliri i Prailiri*, [w:] *Simpozjum o teritorjalnom i hronološkom razgraničeniju Ilira u praistorijskoga doba*. Sarajevo 1964, s. 59 nn.; V. Truhović, *Die Illyrier als protohistorisches Volk*, [w:] *Actes du VIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, Prague 21-27 août 1966*, t. 2, Prague 1971, s. 861 nn. Ten ostatni pisze (s. 861): „Seit der Zeit ihrer Ethnogenesis, die um das Ende der Bronzezeit (podkrešlenie moje — Z. B.) im westlichen Teil der Balkanhalbinsel begonnen hatte...”

¹⁰ J. Mikulčić, *Pelagonija*, Skopje 1966, s. 6 nn.; także M. Garašanin *Les principaux problèmes de la préhistoire du sud-est Européen*, „Balkan Studies”, t. 14: 1973, s. 8 n.

¹¹ A. Benac, *O učešću Ilira u egejskoj seobi. Von der Beteiligung der Illyrier an der ägäischen Wanderung*, „Arheološki radovi i rasprave”, t. IV-V, Zagreb 1967, s. 319 nn.

zykowy tzw. starotracki ma bardzo starą metrykę¹². W odniesieniu do XIV-XII w. p.n.e. można jednak mówić tylko o wczesnych Trakach lub Prototrakach¹³, a ich udział we wspomnianej ekspansji¹⁴ dostrzegalny jest aż w Azji Mniejszej¹⁵. Jednakże główny ciężar ludnościowy tej ekspansji spoczywał na plemionach naddunajskich, a ściślej mówiąc pochodzących z obrębu Kotliny Karpackiej, i ich przesuwanie się ku południowi archeologicznie uchwytne jest w obrębie dwu szerokich szlaków — poprzez Macedonię, Peloponez i Kretę oraz przez Rodopy do Azji Mniejszej¹⁶.

Następną grupę opracowań stanowią obejmujące środkowo- i późnobrażowe kultury oraz osadnictwo w granicach NRD. Otwiera ją artykuł R. Breddina („Die mittel- und jungbronzezeitlichen Stämme im südlichen Teil der DDR — Lausitzer Kultur”, s. 71-86), w którym krótko zaznajomiono z podstawami wydzielenia kultury łużyckiej, jej podziału i datowania, a także z podstawami gospodarczymi. Na bazie obecnie dostępnych materiałów autor prezentuje podział na grupy regionalne w obrębie strefy między Odrą a Łabą, w ramach której wydzielono ich aż 13 (s. 72 ryc. 1 — mapa). Ponadto Breddin objaśnia krótko charakterystyczne formy ceramiki dla poszczególnych faz (zob. ryc. 2-5), zwracając również uwagę na niektóre momenty z zakresu obrządku grzebalnego.

K. Peschel („Die Gliederung der jüngeren Bronzezeit in Thüringen”, s. 87-120) dokonuje charakterystyki sytuacji kulturowo-osadniczej na obszarze Turynгии, wskazując na wpływ specyfiki geomorfologicznej tego regionu na kształtowanie się tam stosunków zwłaszcza osadniczych, ale również i kulturowych. W obrębie Turynгии wydziela on następujące ugrupowania kulturowe: kulturę mogiłową (BB-BD) pochodzenia zachodniego i jej kontynuację w postaci grup pól popielnicowych, związanych z jej ugrupowaniem zachodnio-czesko-bawarskim, oraz kulturę łużycką, a także wykształcone na ich styku grupę Unstrut (z wyraźnym podłożem „mogiłowym”) i grupę „Osterländische”, związaną z kulturą łużycką. Zasięg ich w poszczególnych okresach oraz wyraźnie zaznaczające się w tym zakresie zmiany prezentują ujęcia kartograficzne (s. 92 ryc. 3 — kultura mogiłowa dla BB-BD oraz s. 93 ryc. 2 — Turynгия w BD-HaB), a także tabela chronologiczna poszczególnych części Turynгии w BC 2-HaB 3. Ponadto autor dokonał krótkiej charakterystyki zespołów i znalezisk oraz form wśród inwentarza ruchomego w poszczególnych fazach rozwojowych.

Przedmiotem uwag B. Schmidta („Die jungbronzezeitlichen Stämme im Elbe-Saale Gebiet”, s. 121-136) był obszar w międzyrzeczu Łaby i Soławy, w obrębie którego wystąpiły zachodnie ugrupowania kultury łużyckiej oraz znajdujące się pod wpływem południowoniemieckiej kultury pól popielnicowych, a także kręgu nordycznego: Saalemündungs-, Helmsdorfer- oraz Unstrutgruppe (s. 129 ryc. 6

¹² Zob. V. S. Titov, *K voprosu o sootnošenii etno-lingvističeskich sloev i kulturno-istoričeskich obščnostiej na juže balkanskogo poluoostrova*, „Kratkie Soobščeniija Instituta Archeologii”, nr 123, Moskwa 1970, s. 32 nn.

¹³ A. Fol, *Aperçu historico-geographique des tribes thraces*, „Pulpudeva”, t. 1: 1974, s. 9 nn., zwłaszcza s. 11 n.; też G. Tončeva, *Sur l'origine des Thraces*, [w:] *Thracia. Primus congressus studiorum thraciorum*, t. III, Sofia 1974, s. 77 nn.

¹⁴ V. Popov, *Certaines remarques sur les mouvements de migration de la population des Balkans de la fin du deuxième millenaire avant notre ere*, [w:] *Thracia.*, t. II, Sofia 1974, s. 27 n.

¹⁵ D. P. Dimitrov, *Troia VIIb2 und die thrakischen und mösischen Stämme auf dem Balkan*, „Studia Balcanica, cz. V: L'Ethogenèse des peuples balkaniques”, 1971, s. 63 nn.

¹⁶ W. Kimmig, *Seevölkerbewegung und Urnenfelderkultur*, [w:] *Studien aus Alteuropa*, t. I, Kolonia 1964, s. 220 nn., oraz 269 ryc. 17 — mapa.

— mapa; uwaga na błąd literowy na niej: zamiast „Saalemündungs-” jest „Saalemünduns-”). W opracowaniu tym znajdujemy też krótką charakterystykę zespołów i znalezisk z ich obrębu; zwrócić tu wypadnie uwagę zwłaszcza na wielkie osiedla wyżynne z terenu pierwszej z wymienionych grup, określone jako „Jungbronzezeitliche” (s. 125 ryc. 2 i s. 127), a także na domostwo z Wulfen, Kr. Köthen, o wymiarach 14 × 5 m, z jamami zasobowymi (s. 126 ryc. 4 — plan).

Obszerne spostrzeżenia dotyczące sytuacji kulturowo-osadniczej w północnej części NRD przynosi opracowanie F. Horsta („Die bronzezeitlichen Stämme im nördlichen Teil der DDR”, s. 137-194), stanowiące, jak wynika z jego charakteru, prezentację wieloletnich badań tego autora w zakresie przedstawionej problematyki. We wstępnej części dokonuje on analizy dostępnego materiału zabytkowego od młodszej epoki brązu strefy nordyckiej („Jungbronzezeit”) aż do pojawienia się kultury jastorfskiej, zwracając też uwagę na peryferyczność tego obszaru oraz fakt zetknięcia się osadnictwa kultury łużyckiej, ugrupowań kręgu nordyckiego, tradycji późnomogilowych (BD) oraz kultury pól popielnicowych (od HaA). Mapa na s. 153 (ryc. 7) prezentuje zasięg badanych kultur i grup. Przy przedstawianiu szczegółowej periodyzacji każdej ze stref tego obszaru załącza tabelę chronologiczną (s. 149 ryc. 5), zezwalającą zarazem na korelację systemów północnego i południowego i orientację w procesie rozwojowym omawianej części NRD.

Podstawę wnioskowania przedstawionej w tym artykule problematyki stanowią wyniki szczegółowej analizy wszystkich kategorii dostępnych obecnie znalezisk, gęstość występowania obiektów osadniczych (s. 151 ryc. 6) i skarbów (s. 159 ryc. 9). W dalszej części przedstawia on charakterystykę podstaw gospodarczych tego terenu, problematykę społeczną jego mieszkańców, a także omawia obrządek grzebalny w poszczególnych ugrupowaniach. Wręcz z uprzednio opublikowanymi przez tego autora opracowaniami z dziedziny problematyki młodszej epoki brązu w północnej części NRD (zob. w bibliografii na s. 175) uzyskaliśmy szereg nowych spostrzeżeń dotyczących omawianego obszaru i życzyć należy publikacji ze strony F. Horsta monograficznego opracowania tak przecież ważnej problematyki dla lepszego poznania charakteru grup kultury łużyckiej z północno-zachodniej Polski oraz ich procesu rozwojowego, m. in. w kontekście powiązań czy też oddziaływań ze strony strefy nordyckiej.

W związku z mapą skarbów prezentowaną przez tego autora podejrzewam, iż w legendzie pomyłono oba znaki, określające znaleziska pojedyncze oraz znaleziska zawierające ponad 2 przedmioty, i że znaki te winny być zamienione.

Istotne spostrzeżenia dotyczące rozwoju stosunków społecznych w północnej części NRD w epoce brązu przynosi artykuł H. Wüstemanna („Zur Sozialentwicklung während der Bronzezeit im Norden der DDR”, s. 195-209), oparty na obszernej bazie porównawczej lepiej rozpoznanych tamtejszych cmentarzysk. Już co do I-III okresu epoki brązu wg Monteliusa udało się autorowi wykazać istotne różnice między grobami męskimi i żeńskimi pod względem ich wyposażenia oraz wzajemny ich stosunek ilościowy w tym zakresie (zob. s. 197 ryc. 1 i 2 — schematy). Pogłębianie się od IV okresu wspomnianych przemian daje się tam wyrazić uchwycić, a jego jakby punktem szczytowym jest tzw. grób królewski z V okresu epoki brązu z Seddin, Kr. Perleberg, występujący w obrębie kulturowego obszaru tzw. Seddin (zob. m.in. tabelę wyposażenia grobów tego obszaru na s. 204 ryc. 3), a wskazujący wraz z innymi na głęboko już zaawansowany proces zróżnicowania społeczno-gospodarczego i — zdaniem autora — wyraźne wejście tamtejszej społeczności na etap tzw. demokracji wojennej.

Odrębny charakter posiada, opracowanie K.-D. Jäger i V. Ložka („Umweltbedingungen und Landesausbau während der Urnenfelderbronzezeit in Mitteleuropa”, s. 211-229), poświęcone próbie określenia warunków klimatycznych dla roz-

woju społeczności kręgu kultur pól popielnicowych, a zwłaszcza dla kształtowania się form osadniczych i ich charakteru. Te ważne spostrzeżenia, tak ostrożnie niestety wykorzystywane przez naszych badaczy, oparte na badaniach litho-, pedo- i biostratygraficznych nawarstwień holocenijskich z obszaru środkowoeuropejskiego, wskazują na konieczność podjęcia na szerszą skalę podobnych również i w Polsce. W załączonej bowiem do tego artykułu bibliografii nie znajdujemy ani jednego polskiego opracowania tej problematyki. Obaj autorzy w kilkunastu punktach wzmiankują te zagadnienia z pradziejów, które wykazują wyraźną zależność od ówczesnych przemian klimatycznych. Przytoczymy tu jeszcze ich generalną i ważną dla nas uwagę: „Insgesamt erweist sich somit die Urnenfelderbronzezeit nicht nur eine Periode erheblicher Siedlungsverschiebungen, sondern auch grundlegender landschaftlicher Veränderungen” (s. 226).

Zatrzymam się nieco przy powyższej problematyce, omawianej przez K.-D. Jägera i V. Ložka. W polskiej literaturze archeologicznej w licznych już pracach zwrócono uwagę na konieczność większego niż dotąd uwzględniania faktu dynamiki środowiska naturalnego z uwagi na zachodzące w nim znacznie szybsze zmiany, wynikające zwłaszcza z wyraźnych przemian klimatycznych, oddziałujących na szatę roślinną oraz stosunki hydrologiczne, ale też m.in. z powodu nie zamierzonej działalności ludzkiej¹⁷.

Przypomnieć wypadnie, że dla Karpat Zachodnich, nie wliczając naturalnej erozji, przyjmuje się zniszczenie warstwy humusu grub. 0,5 m na przestrzeni 20000 km² wskutek ludzkiej działalności (wyrąb lasów, uprawa ziemi, gospodarka pasterska etc.)¹⁸. W odniesieniu do epoki brązu, a zwłaszcza wczesnej epoki żelaza, na dużą skalę badania specjalistyczne, zmierzające do odtworzenia szczegółów ówczesnego środowiska naturalnego i jego wpływu na osadnictwo, prowadzone są głównie w związku z szeroko zakrojonym rozpoznawaniem licznych osiedli kultury łużyckiej. Już przed II wojną w odniesieniu do Biskupina (woj. bydgoskie) specjaliści wykazali zjawisko naturalnego podnoszenia się w ciągu HaD poziomu wody w tamtejszych jeziorach, co spowodowało, że przy budowie grodu biskupińskiego z młodszej fazy nie usunięto pozostałości starszego, lecz wykryto ich obecność w charakterze naturalnego podwyższenia zabudowanego terenu¹⁹. W Jankowie, woj. bydgoskie²⁰, oprócz powszechnie już stosowanych badań palinologicznych, dendrologicznych oraz geomorfologicznych, w szerokim zakresie wykorzystano również badania malakologiczne²¹, które podjęto też w związku z badaniami osady otwartej ze schyłku epoki brązu i z wczesnej epoki żelaza w

¹⁷ Zob. Z. Bukowski, *Uwagi o problematyce badań osadnictwa kultury łużyckiej*, „Studia z Dziejów Osadnictwa”, t. 5: 1967, s. 63 nn.; tamże szczegółowe omówienie zjawisk oraz dotychczasowa literatura.

¹⁸ L. Starkel, *Przemiany krajobrazu w polskich Karpatach w holocenie*, „Acta Archaeologica Carpathica”, t. 4: 1962 (1963), z. 1/2, s. 283 nn.

¹⁹ E. Paulo, *Cztery profile geologiczne z półwyspu jeziora biskupińskiego*, [w:] *Gród prastawiański w Biskupinie*, Poznań 1938, s. 138; D. Piasecki, *Zagadnienie zalewu prehistorycznego grodu biskupińskiego*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. A. Mickiewicza. Geografia”, z. 1, Poznań 1957, s. 87 nn.

²⁰ J. Ostoja-Zagórski, *Gród halsztacki w Jankowie nad jeziorem Pakoskim*, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1978, s. 77 nn., i mapy regionu.

²¹ Zob. A. Dzieczkowski, J. Ostoja-Zagórski, *Próba zastosowania analizy malakologicznej do rekonstrukcji środowiska przyrodniczego na przykładzie grodziska halsztackiego z Jankowa, woj. Bydgoszcz*, „Archeologia Polski”, t. 21: 1976, s. 319 nn.

Grzybianach, woj. legnickie²², a także w Smuszewie pod Wągrowcem w rejonie tamtejszego grodu halsztackiego.

W tym kontekście ważnego też znaczenia nabierają ogólne spostrzeżenia paleohydrologów, wskazujących na fakt wyraźnych zmian klimatycznych (zjawisko podwyższania się poziomu wody w jeziorach wschodniej Wielkopolski i Kujaw oraz Mazur) u schyłku okresu halsztackiego i we wczesnych fazach okresu lateńskiego²³. Przykłady rozpatrywania procesu osadnictwa kultury łużyckiej mikro- i mezoregionalnego na podstawie wyników badań dyscyplin przyrodniczych mogibyśmy tu mnożyć. Myślę, że ich niewykorzystywanie, a ściślej mówiąc niezauważanie przez zagranicznych badaczy wypływa z faktu, iż wyników tych nie umiemy w odpowiedni sposób „sprzedać”, tj. publikować w językach kongresowych, a nie tylko zachowywać na własny, wewnętrzny użytek. Nie miejmy więc pretensji, że wielu cennych spostrzeżeń polskich badaczy specjalistyczna literatura europejska nie rejestruje i nie wykorzystuje.

Obszerną grupę opracowań tomu *Mitteleuropäische Bronzezeit* stanowią dotyczące stanu badań nad osadnictwem epoki brązu oraz jego różnych aspektów szczegółowych. Otwiera ją artykuł F. Horsta („Zum Stand der Erforschung des jung-bronzezeitlichen Siedlungswesens auf dem Gebiet der DDR”, s. 231-238), charakteryzujący ogólnie zbadane najlepiej obiekty osiedlowe z tej fazy spośród 1400 znanych z terenu NRD. Interesujące są tu m.in. spostrzeżenia odnoszące się do domostw oraz ich typów, stanowiące znakomity materiał porównawczy dla podobnych znalezisk z naszych ziem.

W artykule W. Coblenza („Zu den befestigten Siedlungen der Lausitzer Kultur in der DDR”, s. 239-253) podsumowano obecny stan poznania osiedli obronnych głównie z terenu Saksonii i Górnych Łużyc, a także przedstawiono spostrzeżenia dotyczące ich budowy oraz wewnętrznego rozplanowania.

Z. Bukowski („Offene und befestigte bronzezeitliche Siedlungen in Polen”, s. 255-279) dokonał charakterystyki lepiej zbadanych osad otwartych i osiedli o charakterze obronnym w epoce brązu, a także kształtowania się form osadnictwa w poszczególnych regionach Polski, tworzenia się skupisk osadniczych (na podstawie lepiej rozpoznanych mikroregionów i związanych z nimi zespołów osadniczych). Ponadto podjął on próbę przedstawienia ogólnych tendencji procesu osadniczego od fazy tzw. przedłużyckiej do schyłku epoki brązu.

Wyniki szczegółowych badań zespołu osadniczego z Woryt, woj. olsztyńskie, stanowiące dobre uzupełnienie poprzedniego artykułu, przedstawił J. Dąbrowski („Feldforschungen im Siedlungskomplex der Lausitzer Kultur von Woryty, Wojewodschaft Olsztyn”, s. 281-288). W formie opracowania monograficznego znajdują się one w druku w wydawnictwach IHKM. Dodać tu należy, że rozpoznanie czterech obiektów osadniczych w tej miejscowości zezwoliło autorowi na przedstawienie wzajemnego ich stosunku, a tym samym na odtworzenie procesu osadniczego w ramach tej ekumeny, egzystującej około 500 lat.

Również charakter uzupełniający mają krótkie, dalsze opracowania. I tak B. Gediga („Forschungen zum bronzezeitlichen Siedlungswesen im westlichen Teil Polens”, s. 289-293) uwagi swe poświęca przede wszystkim osadnictwu na terenie Śląska, głównie w fazie tzw. przedłużyckiej, a także genezie i funkcji grodów. M. Gedl („Probleme des Burgenbaues bei den Stämmen der Lausitzer Kultur in Süd-Polen”, s. 295-297) prezentuje spostrzeżenia, dotyczące kształtowania

²² Badania dr. hab. A. Dzieczkowskiego. Zob. też Informator archeologiczny 1977, Warszawa 1978, s. 81 nn.

²³ K. Skarżyńska, *Zastosowanie badań paleohydrologicznych w archeologii*, „Archeologia Polski”, t. 12: 1967, s. 7 nn.

się lokalnych skupisk osadniczych na Górnym Śląsku i w zachodniej Małopolsce u schyłku epoki brązu oraz we wczesnej epoce żelaza.

W dwu kolejnych opracowaniach zaprezentowano nowe odkrycia na terenie NRD, ważne dla poznania niektórych aspektów wierzeniowych w epoce brązu. I tak R. Breddin („Die Ausgrabungen auf dem bronzezeitlichen Hügelgräberfeld von Tornow, Kr. Calau. Ein Beitrag zum Grabkult der Lausitzer Kultur”, s. 299-305) omawia wybrane zagadnienia, związane ze spostrzeżeniami, uzyskanymi na cmentarzysku w Tornow, Kr. Calau (orientacja kurhanów, wzajemny stosunek grobów, groby zwierzęce). Natomiast H. Geisler („Die Opferschächte von Frankfurt O.—Lossow”, s. 307-313) przedstawia wyniki badań miejsca składania ludzkich i zwierzęcych ofiar obrzędowych w obrębie tzw. Schwedenschanze w miejsc. Lossow n. Odrą, związanego z grupą górzycką kultury łużyckiej, a datowanego na przełom epok brązu i żelaza (data C_{14} jamy nr 56 na 615 ± 80 p.n.e.). Autor, zwracając uwagę na podobne odkrycia w jaskini Kyffhäuser, podkreśla konieczność łączenia tej dziedziny wierzeń z oddziaływaniami z południowej Europy.

Prezentowany tom kończy artykuł M. Albrechta („Anthropomorphe Darstellungen der jüngeren Bronzezeit aus dem nördlichen Mittel- und südlichen Nordeuropa”, s. 315-323), omawiający niektóre naskalne ryty skandynawskie z V-VI okresu epoki brązu, brązowe figurki żeńskie, a także inne wytwory (ceramika, brązy) z motywami antropomorficznymi.

Do każdego niemal artykułu dołączono liczne przypisy oraz bibliografię, a także bogaty materiał ilustracyjny, w tym zestawieniu charakterystycznych form inwentarza ruchomego dla wydzielonych kultur, grup i ich faz rozwojowych; przy końcu książki zamieszczono też adresy autorów oraz tabelę chronologiczną. Ta ostatnia ważna jest i z tego względu, iż znaleziska z obszaru NRD i Polski, omawiane w tym opracowaniu, rozpatrywane są z pozycji dwu odrębnych systemów chronologicznych — południowego i północnego — i przy porównywaniu nie tylko zjawisk peryferycznych, ale i synchronizacji wydarzeń i procesów, zachodzących na większych obszarach, niezbędne jest ściśle określenie zakresu chronologicznego wydzielanych faz i podfaz obu systemów w ramach dat absolutnych (w stuleciach). Istotne jest to również w związku z odmiennym rozumieniem pojęcia „młodsza epoka brązu” dla strefy północnej i południowej. Dodajmy, że obfita literatura, cytowana w omawianym opracowaniu, stanowi ważną wskazówkę informacyjną dla badaczy, zajmujących się przedstawionymi zagadnieniami.

Publikację opracowania zbiorowego *Mitteleuropäische Bronzezeit* uznać należy za ważny etap w badaniu epoki brązu w środkowej Europie, m.in. w kontekście powiązań z Południem, stanowiących dla problematyki kultury pól popielnicowych oraz kultury łużyckiej ważny czynnik, nie zawsze przez nas prawidłowo rozumiany i doceniany. Dla badaczy polskich zajmujących się kulturą łużycką szczególnie cenna jest ta część opracowań, która dotyczy charakterystyki i oceny sytuacji kulturowo-osadniczej Saksonii—Turyngii, międzyrzecza Łaby i Soławy, a także nordycznej strefy NRD. Konieczność jej poznania i uwzględnienia jest nieodzownym warunkiem pogłębienia znajomości podobnego procesu w obrębie grup kultury łużyckiej w zachodniej części Polski oraz ich miejsca i roli w całości zespołu kulturowego, tradycyjnie przez nas jeszcze zwanego „kulturą łużycką”.

Na zakończenie, na marginesie tej konferencji, chciałbym zwrócić uwagę, że w dalszym ciągu zaznacza się brak uściśleń w zakresie definicji pojęć „kultura archeologiczna”, „grupa”, „podgrupa”. W niektórych z omówionych prac przewijała się tendencja określania lokalnych grup tej kultury, datowanych zwłaszcza na okres halsztacki (HaC i D), mianem samodzielnych kultur (np. kultura zamiast grup Billendorf; to ostatnie podtrzymał np. K. Peschel, zob. s. 111 ryc. 10 — schemat), innych zaś, które uznać można za samodzielne kultury (w tym konkret-

nym przypadku chodzi mi o ugrupowania peryferyczne, jak np. Unstrut, Helmsdorf czy Saalemündung), uważania za grupy regionalne, choć wciąż jeszcze bez próby sprecyzowania ich powiązań z konkretną kulturą (łużycką lub ugrupowaniami pól popielnicowych). Uwaga ta dotyczy też grup omawianych przez F. Horsta (s. 153 ryc. 7 — mapa oraz s. 152-155).

Nurtujące nas zastrzeżenia co do pojęcia terminu „kultura łużycka” najtrafniej sformułował R. Breddin (s. 71) słowami: „Allerdings fehlt bis heute eine Definition für diese Kultur”. Zastrzeżenia takie wysuwał m.in. i ja na kolejnej konferencji dotyczącej kultury łużyckiej, jaka się odbyła we Wrocławiu w 1977 r.²⁴ Myślę, iż jest to jeden z nader aktualnych problemów, czekających swej odrębnej konferencji roboczej w najbliższej przyszłości.

Zbigniew Bukowski

[Faint, mostly illegible text, likely bleed-through from the reverse side of the page.]

[Faint, mostly illegible text, likely bleed-through from the reverse side of the page.]

[Faint, mostly illegible text, likely bleed-through from the reverse side of the page.]

[Faint, mostly illegible text, likely bleed-through from the reverse side of the page.]

[Faint, mostly illegible text, likely bleed-through from the reverse side of the page.]

²⁴ Zob. „Geneza kultury łużyckiej na terenie Nadodrza”. Materiały konferencyjne, Wrocław 1977, głos w dyskusji Z. Bukowskiego, s. 239 nn.